

Р.С.Каренов

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

**Құйрықты жұлдыздай ағып өте шыққан Шоқан Уәлихановтың
ғылыми мұрасының зерттелуі
Туғанына 180 жыл толуына орай**

Мақалада Ш. Уәлиханов тұлғасы — таусылмайтын сырға толы ғажайып тұлға екендігі туралы айтылған. Оның өмірбаянын зерттеуге, мұраларын халқымен қауыштыруға ғұмырларын арнаған орыс зиялыларына ерекше көңіл бөлінген. Шоқанды бүге-шігесіне дейін зерттеп, толық тануға қадам жасаған отандық ғалымдар мен жазушылардың еңбектері сараланған. Ұлы ғалым мұрасының әлі де толығымен зерттелмегені көрсетілген. Болашақта Шоқан мұраларын тәуелсіздік заманы талабы тұрғысынан зерттеу жағына назар аудару керектігі дәлелденген.

Кілт сөздер: мұра, зерттеу, зиялылар, бағалау, ғалым, алар орны, болжау, таныстыру, шоқантану саласы.

Кіріспе

Тағдырдың тәлкегіне түскен қазақтың ғұлама ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов аз ғана ғұмырында аса құнды академиялық еңбектер жазып, артына мол ғылыми мұра қалдырған дарынды Алаш азаматы. Шоқан Шыңғысұлының көп салалы, әр қырлы бай мұрасы, оның дүниетанымы, қоғамдық, философиялық, ағартушылық, демократтық көзқарастары биік деңгейде болғанын танытады.

Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан Ш. Уәлихановтың терең мазмұнды еңбектері, өзінің асыл тұлғасы мен жарқын бейнесі тарихтың әр кезеңінде жоғары бағаланды. Ол туралы замандастары жан тебіренерлік жылы лебіздер қалдырды. Оның еңбектері орыс, ағылшын, неміс және француз тілдерінде жарияланды. Мысалы, қазақ ғалымының еңбектері ХІХ ғасырдың әр жылдарында Ресейдің ғылыми журналдары мен жинақтарында, 1862 жылы Германияда, 1865 жылы Англияда жарық көрген. Оның өмірі мен артында қалдырған бағалы еңбектері соңғы кезге дейін зерттелуде.

Шоқан еңбектеріне алдыңғы қатарлы орыс зиялыларының берген бағасы

Қазақ жерінің Ресей империясы құрамына қосылған кезеңінде патша әкімшілігінің отарлық саясатына орай жергілікті халықты төмендету, оның құқықтарын барынша шектеу жасалуына қарамастан, қазақ халқының тағдырына ортақтасып, оның болашағын болжаған, нағыз досына айнала білген сол дәуірдегі орыстың озық ойлы азаматтарының есімдерін қазіргі және келер ұрпаққа жеткізу уақыт талабы екендігі белгілі.

Олардың үлкен тобы халқымыздың өткенін зерттеп, оның мәдени дамуына, өнері мен салт-дәстүріне оңды баға берді. Келесілері жергілікті халықтың ауыр тағдырын бүкпесіз жазып, отарлық үкіметтің назарын аударды. Тұрғылықты халыққа білім беру, халықты ағарту, т.б. мәселелерді

көтеріп, оның орындалуына тікелей үлес қосқандар да болды. Жергілікті халықтың дарынды перзенттерінің заман талабына сай білім алуларына қамқорлық жасады.

Осы тұрғыда қазақтың жастай кеткен ғалымы Шоқан Уәлихановтың қабілеті мен ғылымға деген дарынын дер кезінде ұғынып, дәріптеген, онымен пікірлес, дос болған, шығармаларын Ресей, Еуропа жұртшылығына танытуға үлес қосқан орыс зиялыларының қызметтеріне халқымыз әрқашан риза.

Олар өз шығармаларында Шоқанның Омбыдағы кадет корпусында оқыған кезінен басталған қызметіне талдау жасаған. Оның табиғи талантын, қабілетін сипаттаған. Зерттеушілік қызметін саралаған. Отаншылдығын, өз халқына деген сүйіспеншілігін айрықша атап көрсеткен [1].

Әсіресе дүние жүзі мәдениеті ордаларының бірінен саналатын Петербургты дүр сілкіндіріп, «Ғажап ғалым», «Жас данышпан» атанған Шоқанға берілген бағалар биік, өте асқақ еді. Орыс халқының Н.Г.Чернышевский, Ф.М.Достоевскийдей даналары; В.А.Обручев, А.Н.Бекетов, И.В.Мушкетов, Н.А.Аристов секілді атақты ғалымдары; П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Н.М.Ядринцев, И.Н.Березин, Г.Н.Потанин, В.П.Васильев, В.В.Вельяминов-Зернов, В.В.Григорьев сияқты әйгілі Шығыс зерттеушілері; А.Н.Майков, С.Ф.Дуров тәрізді белгілі ақындары, тағы басқа да көптеген зиялылары оның талантына бас иіп, таңдай қағып, талай тамсанып жазған болатын [2].

Солардың ішінде келесідей белгілі орыс зиялыларының Шоқан Шыңғысұлына берген бағасы біз үшін ерекше қымбат:

1. Веселовский Николай Иванович (1848–1918) — орыс археологы. 1890 жылдан Петербург университетінің Шығыс тарихы кафедрасының профессоры. Орта Азияның тарихы мен археологиясын зерттеді. 1902 жылы ол орыстың белгілі Шығыс зерттеушілерімен (В.В.Бартольд, И.М.Мелиоранский, В.В.Радлов, т.б.) бірігіп, Орта Азия елдерінің (Қазақстан да бар) тарихын, этнографиясын, мәдениетін зерттеу үшін Орыс комитетін (1919 жылға дейін жұмыс істеді) ұйымдастырды [3].

Н.И.Веселовский өзінің «Аққан жұлдыз» [4] деген естелігінде:

– Ш. Уәлихановтың қызметіне, алғашқы көзқарасының қалыптасуына кеңінен талдау жасаған.

Ол ғалымның өмірден ерте кеткеніне налыған: «Қырғыз хандарының ұрпағы және орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану көгінен құйрықты жұлдыздай ағып өтті. Орыс шығыстанушылары оны бір ауыздан ерекше құбылыс деп мойындап, болашақта түркі халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашады деп үміттенген еді, бірақ Шоқанның мезгілсіз дүние салуы бізді бұл үміттен айырып отыр»;

– Шоқан Шыңғысұлының Омбы кадет корпусында оқыған кезінен басталатын ғылымға деген талантын ерекше атап көрсеткен: «Батыс Сібір генерал–губернаторы Гасфорт Уәлихановтың айрықша қабілетті екенін байқап, оның ғылыммен айналысуына барынша жағдай жасады және ғылым әлеміне тамаша нәтиже әкелген Қашғар сапарына баруына жәрдемдесті. Уәлиханов Қашғардан оралған кезде Гасфорт сапардың есебін реттеуге өзі қатысып, кейіннен Уәлихановқа Петерборға барып-келуіне жағдай жасады»;

– Шоқан қайтыс болғаннан кейін оның шығармаларын жарыққа шығару мәселесінің қалай шешілгенін жазған: «Уәлихановтың барлық ізденістерінің маңызы соншалық, Орыс географиялық зерттеу қоғамы 1867 жылдың 24 сәуірі күнгі мәжілісінде Ш.Ш.Уәлихановтың соңында қалған барлық мұраларын басып шығаруды ұйғарды. Бұл шешім сол кезде жүзеге аспай, Уәлихановтың өңделуге тиіс біраз мақалалары әркімнің қолында кетті. Мәселен, В.В.Григорьевтің қағаздарының арасынан мен Шоқанның екі дәптерін таптым, біреуі Едіге туралы қырғыз аңызы, екіншісі — оның ықшамдалған орысша аудармасы.

1887 жылы Г.Н.Потанин Уәлиханов шығармаларын басып шығару туралы мәселені қайта көтерді және дала генерал–губернаторы Г.А.Колпаковский баспаға қажетті қаржы жайын қарастыруға келісім берді. Бірақ Колпаковский көп кешікпей Петерборға қызметке ауысып, бұл мәселе тағы тоқтап қалды. Сол кезде Г.Н.Потанин менен Уәлихановтың жарық көруге тиіс жинағына редакция жасауымды және баспагер табуымды өтінді. Өз жұмысым қиын болса да, бұл істің жеңіл еместігіне қарамастан, Шоқан Уәлиханов аруағының ризалығы үшін және шығыстануға үлес болсын деп бас тартпай, оның жазбаларын қарап шығуға келістім. Бұл жұмыс мен ойлағаннан да күрделі болып шықты».

Н.И.Веселовский – Ш.Уәлихановтың бір томдық шығармалар жинаған алғаш бастырып шығарушы (1904) әрі оның редакторы. Оның баяндауы арқылы қазақ ғалымының нағыз талантын,

оның жазбаларының ғылым, болашақ үшін керек екендігін Ресей оқымыстыларының ұққандығын көруге болады.

2. Потанин Григорий Николаевич (1835–1920) — Орта Азияның табиғатын, этнографиясын зерттеген саяхатшы, географ, этнограф, фольклоршы, Шоқанның жан досы. Омбыдағы кадет корпусын бітірген. Осында оқып жүргенде жас Ш.Уәлихановпен достасып, оның және корпус оқытушысы Н.Ф.Костылецкийдің ықпалымен қазақ даласын, көшпелілердің тұрмыс жағдайларын, тарихын танып-білуге әуестенген. 1853–1858 жылдары Семей мен Омбыда әскери қызметте болған. 1859–1862 жылдары Петербург университетінің табиғаттану бөлімінде оқыған. 1861 жылы студенттік толқуларға қатысқаны үшін Сібірге жер аударылған [5].

Г.Н.Потанин — Ш.Уәлихановтың Омбы кадет корпусындағы кезінен өмірінің соңына дейінгі досы, пікірлесі, ғылыми зерттеушілік қызметіндегі әріптесі, өз шығармалары арқылы қазақ халқының нағыз жанашыры мен қамқоршысына айналған ғалым. Оның досы Шоқан туралы жазған еңбегінің бірі — «Ш.Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер» [6]. Осы көлемді шығармасында орыс зерттеушісі Шоқан Шыңғысұлының Омбы кадет корпусына оқуға келгенінен басталған өмір жолын саралап, оның табиғи дарынын, ерекшелігін, ғылымға деген құмарлығын; өз халқына деген сүйіспеншілігін кеңінен баяндаған:

- «Сібір ведомствосы қырғыздарын басқаратын, шекара бастығы, яғни генералдың, қызметіндегі қырғыз тілінің аудармашысы В.И. Дабшинский 1847 жылдың күзінде Шоқанды Омбыға ертіп келді»;
- «Шоқан орысша бір сөз де білмейтін, сол кездің өзінде қарындашпен сурет салуды жақсы көретін. Омбыда Дабшинский Шоқанның салған суретін көрсеткен. Орыс қаласы баланы таңғалдырғаны сондай, ол қарындашпен қаланың бір көрінісін бейнелепті»;
- «Өзінің орыс жолдастарынан озып, Шоқан өте тез дамыды. Оның табиғат берген ақыл-ойынан басқа да артықшылықтары болатын. Жексенбі күндері қалада таныстары, туыстары бар кадеттерді демалысқа жіберетін. Шоқанның қалада туысы да, танысы да жоқ еді. Оқуға түспей тұрып сурет салатын, өзі өте қабілетті қырғыз баласы көбінің көңілін аударды. Мұндай әдеттен тыс құбылысты бағалайтындар оны демалысқа үйлеріне алып кететін»;
- «Сол кездің өзінде-ақ, яғни Шоқанның 14–15 жасында, кадет басшылығы оған зерттеуші, тіпті ғалым ретінде қарай бастады»;
- «Кейін менің бір сыныптасымның айтқаны бар: бала кезінде оған Шоқанның армандары таңғаларлық көрініпті. Корпус ауласының Ертіске қараған артқы есігінің алдында бір топ кадет тұрған. Осы жерден Ертістің қарама-қарсы жағасында төселіп жатқан даланың кескіні көрінетін. Бұл көріністе ұшы-қиырсыз жазық дала көкжиегімен өзінді Орталық Азия шөлінің етегінде тұрғандай армансыз сезінесің. Шоқан топ ішінде тұрып, өз арманын ары қарай жалғастырды: ол осы далаға оңтүстік шетіне дейін енсе, аржағы Қиыр Шығыс, ол жерден жұмбақ Қытай басталады»;
- «Бұл кезде П.П. Семенов Батыс Сібірде саяхат жасап жүрген еді, алдымен ол Омбы арқылы Іле өңіріне өтіп, Ыстықкөл мен Тянь-Шаньның ең биік нүктесі Хан Тәңірінде болып, қысқа қарай Барнаулға қарай шығып кетеді. Омбы арқылы өткен жолында ол Гутковскийдің үйінде болып, онда Шоқанды көреді. Ол Шоқанның университеттің Шығыстану бойынша курсы тыңдау үшін Петербургке бару ойын құптады. Шоқанға барғанымда ол жаңа ғана келіп кеткен саяхатшы туралы ғажап әсерде отыр екен. Шоқанның бұл таныстыққа қатты қуанатындай жөні бар еді, себебі Шоқан Шығыс тарихына бұрынғыдан да тереңірек, қызыға кіріскен еді. Бұл тарихпен қырғыз тайпасы арасындағы жұмбақ қатынастар, оның арасында үйсін, керей, найман секілді ескі рулардың аталуы — олардың бір ұрпақтың атауы болуы оны ойлануға итеретін, мүмкін, ол Шығыстың көне тарихын әшкерелеуді армандаған болар»;
- «Әулиеата жорығында орыс әскерінің Шоқанның діндес бауырларына немесе мүмкін руластарына, яғни қырғыздарға, жасаған айуандық істері оны қатты ренжітеді. Ол осыдан кейін бұл жорыққа қатыса алмайтынын көріп, Черняевпен айырылысып кетеді. Сол жерден Верныйға кетіп, одан әрі Құлжаның батыс жағын қоныстап жүрген албандардың (Үлкен Орданың руы) билеушісі Тезек сұлтанның аулына барады»;
- «Шоқанның қырғыздар туралы жазған әңгімелері өте қызық болатын. Әрине, ол басшылары оның ағалары Саржан мен Кенесары болған қырғыз көтерілісінің тарихын қызықтырақ етіп жаза

алатын еді. Осы тарих жөніндегі әңгімелерді қырғыз өлеңдерінен алынған үзінділер, мақал-мәтелдер, халық аңыздары және ұлттық салт-дәстүрлермен байытып отырды»;

- «Шоқан қырғыздар бейбіт сүйгіш халық екенін дәлелдегісі келді, олар — ұры-барымташылар емес, бейбіт сүйгіш бақташылар. Олардың киімдеріне, қару-жарақтарына қараңдар, — деді ол. Оқ-дәрілері бар шекпен, қайқы қылыш, т.б. оларға беймәлім; олардың киімдері — халат, қаруы — табынның ішіндегі жылқыны ұстайтын сырғауыл»;
- «Шоқанның өз халқын сүйгені анық еді. Қырғыздан шыққан қызметшілерге, қайыршыларға нәзік ілтипатпен және ізгілікпен қарай бермейтін, мүмкін қырғыздың қарапайым адамдарына сүйіспеншілік болмаған шығар, бірақ оларға жақсылық жасау және өз халқының болашағы үшін қызмет жасау оның арманы болатын. Ол, ең алдымен, қырғыз халқын, содан соң Сібірді, содан кейін Ресейді, сонан соң барып бүкіл адамзатты жақсы көретінін айтатын. Орталық Азиядағы бай адамдар бір-біріне сыйға тартқанды жақсы көретін бірінің ішіне бірі салынған сол күңгірлік сандықтар сияқты бір сүйіспеншілік екіншісімен ұласып жатты. «Егер орыстар қырғыздарды сабап жатса, онда орыстарға қарсы шығамын, — деді ол, — ал егер француздар орыстарға қарсы соғыс ашса, онда менің жүрегім орыстар жағында».

Г.Н.Потанин Шоқанның кемеңгерлігін жоғары бағалаған. Оның қазақ қоғамындағы алар орнын болжаған: «Шоқанның мінезінде Пушкин немесе Лермонтовтың мінезіне ұқсас белгілер бар болатын... Егер Шоқан қырғыз халқының ішінен оқырман ортасын тапса, өз халқының кемеңгері болып шығар еді. Сондай-ақ өз жерлестерінің әдебиеті пайда болуының негізін қалар еді».

Орыс (Г.Н.Потанин) және қазақ (Ш.Ш.Уәлиханов) халықтарының атақты екі өкілінің саяхатшы-географ ретінде қалыптасу жолы бірге өткен. Бұл туралы Г.Н.Потанин Н.И.Веселовскийге жазған хатында: «Мен Шоқанмен бар болғаны төрт рет кездесіппін: Омбыдағы корпуста — бес немесе алты жыл; кейін Омбыда офицер болған кезімізде, мен қазақ офицері болып Қазақ әскери басқармасында қызмет еттім, Шоқан Гасфорттың адъютанты болған кезінде — екі жыл, содан соң Петербургте бір жылдай және ең соңғы рет Омбыда жолығыппын» [7], — деп жазған.

Г.Н.Потанин Шоқан Шыңғысұлы қайтыс болғаннан кейін оның артында қалған ғылыми мұрасын жинап, бастыру ісіне үлкен үлес қосты. Ол өмірінің соңына дейін Шоқан тақырыбынан қол үзбеген, аяулы досының өмірі мен қызметі туралы баспасөз бетінде жиі мақала жариялап отырған.

3. Ядринцев Николай Михайлович (1842–1894) — орыс этнографы, археолог, Сібірді зерттеуші, публицист. Сібір мен түркі тілдес халықтарды зерттеуге елеулі үлес қосты. Алтай өлкесіне жүргізген комплексті экспедициялары үшін (1878, 1880) Орыс география қоғамының алтын медалімен марапатталды. Ш.Уәлихановпен жақын таныс болып, ол жайлы көптеген мақалалар жазды [8].

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанның шығысы, Батыс Сібір өңірін кеңінен зерттеуші, Ш.Уәлихановтың досы, пікірлесі болған Н.М.Ядринцев. «Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер» [9] деген туындысында Шоқанның таланты, қабілеті, ғылымға бейімділігі, оның қоғамдық белсенділігі, туған халқының тарихына қызыққандығы туралы былайша суреттеген:

- «Шоқан Уәлиханов корпуста ізденімпаздық және асқан қабілеттілік танытты, ол көп оқыды және оның сүйікті авторлары Диккенс пен Теккерей болды. Бұл авторлар оған ерекше ұнады, себебі Уәлихановтың өзі керемет әзілқой болды...»
- Петербурда мен Шоқан Уәлихановпен Қашғар сапарынан кейін даңқы жайылған офицер ретінде кездестім. Шығыстанушылар онымен таныстықта болып, мен оның әр түрлі шығыстық қолжазбалар мен карталармен айналысып жүргенін көріп жүрдім»;
- «Оған түркі әдебиеті саласы оңайға түсетінін байқадым, себебі ол қырғыз тілін еркін меңгерген еді. Ол қытай тілін білмеді, бірақ қытай авторларының аудармаларын қызығып оқыды»;
- «60-жылдары Уәлиханов орыс өмірінің қозғалысы мен жаңаруын бақылап отырды, ең жақсы журналдарды оқыды, Костомаров сүйікті профессоры еді, Уәлиханов оны тыңдау үшін университетке баратын. Тап осындай қызығушылықпен Уәлиханов Орыс географиялық қоғамында не боп жатқанын бақылап отыратын, қырғыз даласы туралы географиялық мәліметтермен қамтамасыз етіп, қырғыздар жайлы этнографиялық зерттеулер жүргізіп, материал дайындады»;
- «Ол толыққанды білім алған, зиян әдеттерден аулақ адам еді және білімі мен мәдениеті жағынан төмен тұрған қандастарына астамсып қарамайтын. Ол өзін қоршаған орыс ортасын

түсінді және еуропалық өркениеттің негізінде онымен етене болуға әзір еді. Бұл оның өмірінің жаңа қағидасы еді»;

- «Біз онымен 1863 жылы Омбыда қайта кездескенімізде, Г.Н.Потанин қатысқан Струве экспедициясынан оралған болатын. Осы кездесуді атап өтіп, біз бір кеш жиналып отырдық. Шоқан да осы отырыста болды. Эдуард Струве қырғыздардың казактарды жек көретіні жайлы әңгіме қозғады. Кенет Уәлихановтың еріндері кекесінмен дір етіп, өзінің ең жақын досы әрі мектептес жолдасы, бұрынғы казак сотнигі Г.Н.Потанинге сондай мейірлене көз тастап, Струвенің алдында тұрып былай деді: «Мен қырғыздардың казактарды жек көрмейтініне куә келтіргім келеді. Сондықтан да қырғыз ретінде казак досымды құшамын және оған арнап тост көтеремін». Осылайша, ол Потанинді ыстық ықыласпен құшақтап сүйді».

Өмірден ерте кеткен Шоқанның атқара алмаған істеріне Н.М.Ядринцев қынжылады, оның арманының орындалмағандығына өкінеді:

«Қырғыздың киіз үйінде бесіктен шыққан дарынды қырғыз өмірінің соңғы сәтінде өз отанына оралып, туғандарының арасында тыныш өмір кешеді. Бұл дарынды туманың өзге өмірді, өркениетті көріп, білім алып ақыры, осының бәрінен безініп келген тағдырының бір көрінісі. Бұл безінуде өзге елдің мәдениетіне сенбеу, қауіптену, өз-өзін сақтап қалуға деген ниет жатыр. Дәл осы сезімнің жетегімен Шоқан Уәлиханов туған жеріне оралса керек. Ескі орта, әдет-ғұрып, туған ел жүректен оңай кетпейді, Шоқан өзінің еліне, жеріне адал, халқын сүйетін азамат болып қала берді. Оның арманы халқын сақтай отырып, оны еуропалық біліммен сабақтастыру еді.

Көп жыл өткеннен кейін біз Шоқан Уәлихановтың бейітіне арнап ескерткіш тұрғызу жайлы сөйлесуге келген Шоқанның туыстары, екі қырғыз қартты көрдік. Олардың бірі сұлтан Мұса Шорманов болатын. Бұл тілекті генерал-губернаторлардың біреуі айтса керек. Жоңғарияға саяхат жасаған, География қоғамының мүшесі бұған, әрине, лайық болатын.

Қариялармен әңгімелесе отырып, біз казак даласының өкілдері — қарттардың көз жасының куәгерлері болдық. Шоқан өз ұлтының мақтанышы және сүйікті ұлы болды. Және ол естеліктерде де осылай қала бермек», — деп жаза отыра, орыс зерттеушісі казак халқының ғұлама ғалымының шығармашылығының өз халқы, жалпы өркениет пен ғылым үшін өлместігін атап көрсеткен.

Исатай мен Махамбет, одан кейін туысы Кенесары бастаған қарулы көтерілістің жеңілісінен кейін өзінше ой түйіндеп, казак қоғамына эволюциялық дамудан басқа жолдың жоқтығын түсінген Шоқан өмірінің соңғы кезеңінде өз сенімдерінің дағдарысқа ұшырағанын сезінген. Мұны маңайындағылар да байқаған. Мысалы, Н.М.Ядринцев оның Түркістан жорығынан әбден қалжырап қайтқан кезін былай деп еске алады: «Ерекше дарынды әрі білімді, Орта Азия географиясын зерттеумен шұғылдаған, өз халқының сүйікті ұлы, қырғыз Ш.Уәлиханов офицерлік ортада алаңсыз өмір кешіп, асқан ақыл және тамаша тапқырлық қасиетке ие бола тұрып ол орыс өркениетіне күйінішпен қарады, бұратана халыққа жасаған қиянаттарын көріп, қапаланған ол түркістандық саяхаттан күш-қуаты сарқылып, далада, казак үйінде, көшпенді туған-туыстары арасында, оларға болашақта жақсы өмір сүру туралы үмітін де айтуға шамасы келмей, өкпе ауруынан қайтыс болды» [10].

4. Ш.Уәлихановтың саяхатшы-географ ретінде қалыптасуына Орыс география қоғамы өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста болуының игі әсері аз болған жоқ. Олардың ішінде Шоқан Шыңғысұлының саяхат жазбаларының жарық көруіне Орыс география қоғамының хатшысы Ф.Р.Остен-Сакен қамқорлықпен қараған. Бұл екі ғалымның достық қатынаста болғандығын Шоқанның 1863 жылы 20 маусымда К.К.Гутковскийге жазған хаттарынан айқын аңғарамыз.

Шоқанды Қазақстан мен Орта Азия халықтары әдебиеті нұсқаларының, сирек кездесетін ежелгі қолжазбаларының, өнер ескерткіштерінің көрнекті жинаушысы ретінде бағалай келіп, Ф.Р.Остен-Сакен «Шоқан Уәлихановты еске алу» деген мақаласында [11]: «Бұл материалдарды жинау үшін Уәлиханов еш аянбастан өз халқының аңыздарын, әңгімелерін, поэмаларын ерінбей жазып алып, ортаазиялық сөйлеу мәнерін жаттап, жергілікті адамдар тапқан көне дүниелерді қымбатқа сатып алды; өміріне төнген қауіп-қатерге қарамастан будда шіркеуіне кіріп, ол жерден сирек жазбаларды алды. Осынау құнды дүниелердің ғылым үшін зор маңызды болғандықтан, текке кетпес деп үміттенеміз», — деп толғанған.

5. Мушкетов Иван Васильевич (1850–1902) — орыс геологы, географы. 1874–1875 жылдары Тянь-Шаньға, Қаратауға, Сырдария бойында (Қазалыға дейін) экспедицияға шығып бірнеше пайдалы қазыналар кендерін ашып зерттеді. 1877–1880 жылдары Орта Азияда жүргізген зерттеулерінің нәтижесін «Түркістан» атты еңбегінде (1886–1906) жариялады [12].

И.В.Мушкетовтың байқағанындай: «1858 және 1859 жылдары Шоқан Уәлиханов көпес ретінде сауда керуеніне еріп алғаш рет Верный қаласы мен Ыстықкөлден Зәуки асуы арқылы Тянь-Шаньның барлық жоталарын кесіп өтіп, Шатыркөл көлінен асып Қашғарға барды.

Уәлиханов мырза өз саяхатының барлық нәтижелерін жариялап үлгермеді; ол тек маңызды ғылыми мәні бар, автордың сирек кездесетін байқампаздығы мен мол білімін танытатын бірнеше мақалаларын жарыққа шығарды; шыққан тегі жағынан — қырғыз, ол жергілікті халықтардың тілін жақсы білді, сондықтан жергілікті халықтардан әр түрлі және толық мағлұматтарды одан артық ешкім жинай алмайтын еді, егерде ол Қашғардан қайтып келген соң көп ұзамай қайтыс болмағанда оның еңбектерінің нәтижелері тіпті жемісті болар еді» [13].

6. Семенов (Семенов–Тянь-Шанский) Петр Петрович (1827–1914) — орыс географы, статистик, қоғам қайраткері. 1856–1857 жылдары Тянь-Шаньді зерттеп, алғаш оның бет-бедері мен биіктігінің сызбасын жасаған. Орталық Азияға бірнеше ірі экспедиция ұйымдастырып, басшылық еткен. Орта және Орталық Азиядағы, Кавказдағы, Аляска мен Шпицбергендегі бірқатар географиялық нысандар; сондай-ақ өсімдіктер мен жануарлардың 100-ге жуық жаңа түрі Семенов–Тянь-Шанскийдің есімімен аталады [14].

Ш.Уәлиханов көрнекті ғалым, Орыс географиялық қоғамын басқарған П.П. Семенов–Тянь-Шанскиймен 1856 жылы Омбыда Тянь-Шаньға бара жатқан сапарында танысқан. Бұл кездесу қазақ ғалымының бүкіл ғылыми ғұмырын айқындап берді. Жиырмадан енді асқан жас ғалымның Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс аудандарын, Тянь-Шань мен Ыстықкөл маңын зерттеген алғашқы еңбектері Семенов–Тянь-Шанскийдің қолдауының арқасында орыс географтарының назарына ілікті. 22 жастағы Шоқан дүниежүзіндегі ең таңдаулы Орыс географиялық қоғамының мүшесі болып сайланды. Саяхатшы-ғалымның көптеген зерттеу жұмыстары Семенов–Тянь-Шанскийдің тікелей араласуымен қолдау тапқан. Басқасын айтпағанның өзінде, аты шулы Қашқар саяхатына ұсынған және саяхаттың бағдарламасын жасауға басшылық жасаған да осы Семенов–Тянь-Шанский болатын.

Ол туралы орыс ғалымы өзінің «Батыс Сібірдегі және Жетісу өлкесіндегі кездесулер» атты естелігінде: «...Мен оған қазір Орыс және Берлин географиялық қоғамдарын және де бүкіл көзі ашық қауымды алаңдатып отырған д-р Адольф Шлагинтвейттің өлімі туралы дәлелді мәліметтер жинау және сол материалдардан, күнделіктерден ең жарамдысын іріктеу үшін поручик Шоқан Уәлихановты ұлттық киіммен Қашғарға аттандыру, ал кейін Уәлиханов қайтып оралған соң, генерал-губернатордың қарамағында қалдыра отырып, Қырғыз даласы туралы оның жинаған құнды этнографиялық және тарихи материалдарын өңдеу үшін Петербургке ұзақ уақытқа жібере тұру туралы өтініш жасадым. Бұған қоса мен Уәлихановқа Географиялық қоғамның үлкен қамқорлығын және жәрдемін уәде еттім [15].

Өзіне осындай қолдау білдірген ұстазымен Шоқан өле-өлгенше достық қатынасын үзген емес. Ол өмірден өткенде Семенов–Тянь-Шанский Орыс географиялық қоғамының атынан көңіл айтып, оның ғылымға сіңірген еңбегіне жоғары баға берді. «Аққан жұлдыздай» жарқырап өте шыққан аяулы ғалымның артында қалған қолжазбаларының жарық көруіне үлкен еңбек сіңірді.

7. Достоевский Федор Михайлович (1821–1881) — атақты орыс жазушысы. Оның бес жыл (1854–1859) өмірі қазақ жерінде — Семей қаласында өтті. Ұлы жазушының творчестволық өмірбаянында бұл дәуір елеулі орын алады. Жоғарғы қауымнан өгейлік көріп, қапастан қиналып шыққан адамға қазақтың кең даласы шипалы әсер етті. Оның Шоқан Уәлиханов сынды ұлы перзентімен достасты. Шоқанмен ол 1854 жылы Омбыда танысқан. Сол жылы көктемде Семейге келгеннен бастап өте жақындасып кетті. Бұл табысу Шоқанның да өмірі мен творчивосында үлкен із қалдырды. Достоевскийдің Шоқан жайындағы, сол арқылы қазақ халқы жайындағы лебізін «Жазушының күнделігі» мен хаттарынан оқуға болады [16].

Орыс жазушысы өзінің белгілі хатында [17] Шоқанға: «Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Ал мен еш қысылып-қымтырылмай-ақ, сізге ғашық болып қалғанымды жасырмай айтамын. Мен ешқашан, ешкімге, тіпті туған бауырымды да сізге құштар болғандай жақсы көрмеймін, қалай бұлай болғанын, бір Құдай біледі...

Өз халқыңыз туралы жерлестеріңнің арасында алғашқылардың бірі болып айтып жеткізу, бұған қоса өз Отаныңызға ағартушы ретінде қызмет ету, орыс ортасындағы өз халқының жоғын жоқтаушысы болу қасиетті іс, ұлы мақсат емес пе? Сіз еуропаша толық білім алған тұңғыш қырғыз екеніңізді еске алыңыз. Тағдыр бұған қоса сізді тамаша адам етіп жаратты, сізге жүрек пен кеңпейілділік берді», — деп жазған.

Сол кезде Ф.М.Достоевскийді өзіне ғашық еткен Шоқан не бәрі 19 жаста еді. Орыстың әйгілі жазушысының өзінен осындай сөздерді тудырған Ш.Ш.Уәлиханов бүгінде тарихтың ірі тұлғаларының, жарық жұлдыздарының біріне айналды.

Түптен келгенде, Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі, қызметі, шығармашылығы туралы бүкпесіз жазып, оның қызметін ресейлік, еуропалық ортаға таныстыруға өлшеусіз үлес қосқан, осы арқылы патша үкіметінің отарлық саясатына қарамастан, сол кезде-ақ ұлттар арасындағы қатынасқа, әділетсіздікті басынан кешкен қазақ халқының тарихына, болашағына ниеттес болған Н.И.Веселовский, Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев, Ф.Р.Остен-Сакен, И.В.Мушкетов, П.П.Семенов–Тянь-Шанский, Ф.М.Достоевскийді халқымыздың нағыз достары деп ұғынып, олардың есімдерін көпұлтты Отанымыздың қазіргі және келесі ұрпақтарына таныстыру — баршамыздың борышымыз.

Қазақстандық ғалымдар мен жазушылардың шоқантану мәселесіне арналған еңбектері

Кезінде кеңестік шектеу саясаты шоқантануға зиянын тигізді. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін жарияланған қазақ басылымдарындағы Ш.Уәлиханов жайлы мәліметтер кеңестік дәуірде пайдаланылмады. Олар сынға ұшырады. Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, тағы басқа арыстарымыздың Ш.Уәлиханов туралы жазғандары ескерусіз қалды. Ғалым жазып алып, жоғары бағалаған «Едіге» жырын сөз етуге тыйым салынды. Шоқан шығармаларының ана тілімізде толық жарық көрмей, түрлі сылтаулармен бүркемеленіп келуі де талай құпия қатпарлардан сыр аңғартса керек.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана көне жазбалар, пайдалануға тыйым салынған әдебиеттер жарық көре бастады. Оларды Ш.Уәлихановтың әдеби мұрасын талдау барысында кеңінен пайдалануға, сөйтіп, ғалымның төл әдебиетіміз туралы еңбектерін тиянақты зерттеуге мүмкіндік туды.

Шоқантану саласындағы іргелі еңбектердің авторлары: М.Дулатұлы «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан» («Қазақ», 1914, № 71, 73, 76, 77); Ш.Сәтбаева «Шоқан — әдебиетші» (Алматы, 1989); Р.Бердібаев «Шоқан Уәлиханов» («Қазақ фольклористикасының тарихы». — Алматы: Ғылым, 1988, 47–91-б.); Х.Сүйіншәлиев «Шоқан Уәлиханов (1835–1865)» («Қазақ әдебиетінің тарихы». Алматы, 1997, 813–836-б.) т.б. Бұл еңбектерде Шоқанның әдебиеттанулық ой-пікірлері жалпы қарастырылған.

Ғалымның «Манас» дастанын зерттеген еңбегі өте маңызды М.О.Әуезов Шоқанның бұл саладағы еңбектерін жалғастырып, «Манасты» жете зерттеген арнайы еңбек жазып қалдырды. Мұны М.Әуезовтің «Әр жылдар ойлары» (1959) атты кітабынан оқуға болады.

Атақты жазушы С.Мұқанов та Ш.Уәлиханов шығармашылығын зер сала зерттеп, соны еңбектер жазды. Мысалы, оның «Жарқын жұлдыздар» монографиясы — Шоқан мен Абай шығармашылығы туралы соны зерттеу. Жазушы қаламынан туған «Шоқан» пьесасы мен «Аққан жұлдыз» трилогиясы тамаша ғалымның көркем бейнесін жасап, оның есімін кейінгі ұрпаққа паш еткен туындылар болып отыр.

Ш.Уәлиханов мұраларын зерттеуде академик Ә.Марғұланның атқарған еңбегі аса зор. Оның басшылығымен жиылып-теріліп, тыңғылықты түсініктемелерімен екі мәрте жарық көрген Шоқан Шыңғысұлының бес томдық шығармалар жинағы — айрықша құнды қазына.

Ә.Марғұланның қызы Дәнел ол туралы өз естелігінде былай дейді: «Әкем үшін Шоқан Уәлиханов — баға жетпес ұлы тұлға. Ол — қазақ арасынан шыққан еуропалық деңгейдегі тұңғыш ғалым. «Білімдінің күні жарық» дейді ғой. Ол жаққан жарық — мәңгілік жарық! Ол өз білімін қазақ мүддесімен байланыстыра білді. Рас, оның әлемді тануы қазақтан өзгеше болды. Шоқан нағыз патриот еді. Бала күнінен Айғаным әжесінің ертегі, жырларына қанып өскендіктен, болмысы, санасы таза қазақы қалпын сақтады. Ол — этнограф та. Нансаңыз, оны өмір бала жастан ғылым жолына бұрды. Қазақтың тұрмыс-тіршілігін, жырларын қағазға түсіріп, жаза берді, жаза берді. Яғни ол ғалымдық жолын бұғанасы қатпаған бала күнінен бастады десек болады. Ғасырлар бойы жинақталған ұлтымыздың әдебиетін, өнерін, тарихын қаймағы бұзылмаған кезінде көріп, сол қалпында жазып кеткендігі үшін де біз оған қарыздармыз. Шоқан шығармалары — ата-бабаларымызға қатысты ілімнің қайнар көзі.

Шоқан туындылары 1960-жылдардан бастап жинақтала бастады. Әкем көп жұмыс істеді. Бір ғана әкем емес, қаншама ғалымдар осы жолда тер төкті. Әлкей Марғұланның ұйымдастыруымен, жетекшілігімен, жанкешті еңбектің арқасында Шоқанға қатысты 5 томдық кітап жарық көрді.

Шоқанды іздеу, Шоқанды тану жұмыстарын әкем сонау студенттік кезеңдерден бастады. Ленинградтың мемлекеттік университетінде студент боп жүргенде де, кейін де ол талай мұрағат, кітапханаларды кезіп жүріп, инемен құдық қазғандай еңбек етіп, Шоқан еңбектерін жинақтаған. Бірде Шоқанға қатысты өткен жиында бір ғалым маған арнайы келіп: «Айналайын, әкең Шоқанды зерттемесе, тамшылатып жинамаса, 5 томдық та болмас еді, біз Уәлихановты білмес те едік, оны танымас та едік», — деп ағынан жарылған еді [18].

Ә.Марғұлан басшылығымен басылып шыққан Ш. Уәлихановтың бес томдық академиялық шығармалар жинағы тамаша ғалымның тұлғасын көз алдыға толық келтіреді. Шоқан шығармаларының баспа бетінде түгел шығуы оның талантының жаңа қырларын тани түсуге мүмкіндік береді. Бұған қоса, Әлкей Хақанұлы Марғұланның Шоқан Шыңғысұлына деген, оның мұрасына деген ықылас-пейілін, сүйіспеншілігін қалың қауым оның «Шоқан және Манас» [19] деп аталатын зерттеу кітабынан тағы да анық көз жеткізді.

Жазушы, географиялық көптеген кітаптардың авторы С.Н.Марков Орта Азияның атақты зерттеушісі Ш.Уәлиханов туралы баяндайтын «Шыңдарға бет алғандар» («Идущие к вершинам») деген тарихи-географиялық повесть жазды. Онда XIX ғасырда Орта Азияны мекендеген халықтар мен тайпалардың өмірі мен тұрмысы, салт-дәстүр, әдет-ғұрпы жазылған және Верный қаласына ерекше тоқталып, оның болашағының үлкен екендігі туралы әңгімелейді. С. Марков өзінің жас ғалым-қазаққа деген сүйіспеншілігін мына өлең жолдарымен білдіреді [20]:

*Чужая жизнь безжалостней моей
Зовёт меня... И что мне делать с ней?
Ведь можно лишь рукою Великана
В лазоревой высокогорной мгле
Куском нефрита выбить на скале
Рассказ о гордом подвиге Чокана.*

Өлеңнің қазақша мазмұны [21]:

*Қыршын кеткен басқа жанның өмірі
Шақырады мені өзіне... Не істесем
екен енді мен жай табу үшін көңілі?
Тек Алыптың қолымен гана
Жартасына жақұт таудың шыңы асқақ
Шоқанның ерен ерлігі жайлы әңгімені
Асыл тастармен гана жазуға болады оны растап.*

Қазақтың ұлы ойшылы Шоқан Уәлихановтың ғұмыры мен шығармашылығын түбегейлі зерттеп, оның сапарларының ізімен жүріп өткен, өмір сүрген жерлерін арнайы аралаған, соның нәтижесінде бірнеше кітап жазған белгілі қаламгер — Жарылқап Бейсенбаев. Мәселен, өзінің «Жасын-тағдыр жарқылы. Тарихи-ғұмырнамалық хикаят» [22] атты кітабында қазақтың ұлы ғалымы, ағартушы-демократы бітіміне ол ғұмыр кешкен мекендер арқылы көз жіберген. Автор әр мекеннің өткені мен бүгінгіне, сол орталардағы Шоқан тағдырына тікелей қатысты көптеген жайларға назар аударған. Тарих, архив деректерін пайдалана отырып, ғалым өмірінің бұған дейін мәлімсіз тұстарына барлау жасаған.

Сонымен, халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі Ш.Уәлихановтың қысқа ғұмырында тындырған тарихи, әлеуметтік, әдеби еңбектерін; халқы, болашақ ұрпағы жайындағы ой-толғаныстарын; парасатты пікірлерін айтудан, жазудан оның замандастары да жалықпаған, шәкірт ұрпағы да ешқашан жалыққан емес, жалықпайды да.

Сөз соңы

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми мұрасы 100 жылдан астам уақыт бойы зерттеліп келеді. Ол туралы жазылған кітаптар өте көп-ақ.

Әйтсе де, бұл (Ш. Уәлиханов туралы әдебиеттердің көптігіне қарамастан) оның өмір жолы, ғылыми және қоғамдық қызметі түгелдей зерттелді деген сөз емес. Мысалы, бүгінгі күнге дейін зерттеушілердің қайсысы болса да оның туған жері мен қалай қайтыс болғандығы жөнінде нақты бір тоқтамға келген жоқ. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына Шоқанның көзқарасы әлі толық зерттелген жоқ.

Ғалымның талай хаттары мен зерттеулері сол күйі таптырар емес. Олардың Ресейдің құпия қоймаларында бүркеліп жатуы да мүмкін. Әрине, талайының ұшты-күйлі жоғалғаны — амалсыз

мойындайтын ақиқат. Шоқан мұраларын тәуелсіздік заманы талабы тұрғысынан зерттеу жағына да онша көңіл аударма алмай жатқан сияқтымыз. Осының барлығынан шығатын қорытынды — Ш.Уәлихановтың өмір жолы мен қызметіне, шығармашылық мұрасына қатысты зерттеулерге нүкте қою әлі ерте.

Сөз соңында айтарымыз, XIX ғасырдың өзінде орыс ғалымдарынан жоғары бағасын алып, «Шығысты зерттеу әлемінің аспанынан аққан жұлдыздай өте шыққан» Шоқан XXI ғасырда да ғылым үшін маңыздылығын мысқалдай да кеміткен жоқ. Өз халқы үшін оның ағартушылығы мен этнографтығы, ауыз әдебиетін жинаған еңбегі тағы бір төбе. Қамшының сабындай аз ғана ғұмырында халқына мол мұра қалдырған Шоқанды қай қырынан да жан-жақты, терең зерттей түсу, аша түсу — бүгінгі және кейінгі ұрпақтың ең қасиетті міндеттерінің бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қарасаев Ф.* Ресей зерттеушілері Шоқан Уәлиханов туралы (XIX ғасырдың II жартысы) // Қазақ тарихы. — 2009. — № 1. — 35–37-б.
- 2 *Жолдасбеков М.* Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. — Астана: Күлтегін, 2012. — 295-б.
- 3 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 3-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1973. — 23-б.
- 4 *Веселовский Н.И.* Аққан жұлдыз // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 1-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 69–71-б.
- 5 Қазақ Совет энциклопедиясы. 9-т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1976. — 321, 322-б.
- 6 *Потанин Г.Н.* Ш.Уәлиханов туралы өмірбаяндық мәліметтер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 340–363-б.
- 7 Г.Н.Потаниннің Н. Веселовскийге жазған хаты (1893 жылғы 3 желтоқсан, Иркутск) // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 220–221-б.
- 8 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 12-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: «Қазақ Совет энцикл.» Бас ред., 1978. — 521-б.
- 9 *Ядринцев Н.М.* Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 1-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 81–84-б.
- 10 *Ядринцев Н.М.* Орыс шығысындағы бұратаналардың оқу-ағарту ісі // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 283–284-б.
- 11 *Остен-Сакен Ф.Р.* Шоқан Уәлихановты еске алу // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. / 2-бас. — Алматы: Толағай групп, 2010. — 269–270-б.
- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 8-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1976. — 196-б.
- 13 *Мушкетов И.В.* Шоқан Уәлиханов және оның геологиялық коллекциясы // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 1-т. / 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 74–75-б.
- 14 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 10-т. / Бас ред. М.Қ. Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1977. — 123-б.
- 15 *Семенов-Тянь-Шанский П.П.* Батыс Сібірдегі және Жетісу өлкесіндегі кездесулер // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. / 2 – бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 231–237-б.
- 16 Қазақ Совет энциклопедиясы. — 4-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев. — Алматы: Қазақ Совет энцикл. Бас ред., 1974. — 29-б.
- 17 Ф.М. Достоевскийдің хаты (1856 жылғы 14 желтоқсан, Семей) // Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. — 5-т. / 2-бас. — Алматы: «Толағай групп», 2010. — 172–175-б.
- 18 *Марғұлан Д.* Әкем жайлы ізденсем, Шоқанға жолығамын // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Шоқан Уәлиханов (1835–1865). — 2011. — № 12 (24). — 40–41-б.
- 19 *Марғұлан Ә.* Шоқан және Манас. — Алматы: Жазушы, 1971. — 164 б.
- 20 *Марков С.Н.* Идущие к вершинам: Историко-биографическая повесть. — Алма-Ата: Жазушы, 1981. — С. 5.
- 21 *Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 130-б.
- 22 *Бейсенбаев Ж.* Жасын-тағдыр жарқылы. Тарихи-ғұмырнамалық хикаят. — Алматы: Жалын, 1987. — 288-б.

Р.С.Каренов

Исследование богатого наследия Шокана Уалиханова

К 180-летию со дня рождения

В статье рассмотрен удивительный многогранный талант Ш.Уалиханова как феноменальное явление в мировой цивилизации. Уделено особое внимание анализу трудов русских просветителей, посвятивших себя изучению жизни и деятельности казахского мыслителя. Раскрыто значение работ отечественных исследователей и мастеров пера, ориентированных на познание крупных достижений в различных сферах науки гениального ученого. Автором отмечено, что еще имеются «белые пятна» в изучении жизни и деятельности этой яркой нестандартной личности, а также высказано мнение, что в будущем требуется более обстоятельно изучить вклад казахского ученого в мировую науку.

R.S.Karenov

The investigation of the rich heritage of Shokan Ualikhanov, left his mark in the world of science as a meteor flashed

To the 180th anniversary of his birth

It's considered an amazing multi-faceted talent Sh. Ualikhanov as phenomenal phenomenon in world civilization. It pays special attention to the analysis of works of Russian educators who have devoted themselves to the study of life and activities of the Kazakh thinker. The significance of the work of local researchers and masters of the pen-oriented knowledge of the major achievements in various fields of science genius scientist. It is noted that there are still «white spots» in the study of the life and activities of this vibrant custom personality. Showed the view that in the future requires a more detailed analysis of the contribution of the Kazakh scientist in the world of science in the functioning of the republic as an independent state in the world community of nations.

References

- 1 Karasayev G. *The history of the Kazakhs*, 2009, 1, p. 35–37.
- 2 Zholdasbekov M. *Gold channel: Research articles*, Astana: Kultegin, 2012, p. 295.
- 3 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. 3 vol. / Editor M.K.Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1973, p. 23.
- 4 Veselovskiy N.I. *Meteor flashed // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*. 1 vol. / 2 edit., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 69–71.
- 5 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. 9 vol. / Editor M.K.Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1976, p. 321, 322.
- 6 Potanin G.N. *Autobiographical details of Sh. Ualikhanov // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*, 5 Vol. / 2, rel., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 340–363.
- 7 *Letter from G.N. Potanin Veselovsky (December 3, 1893, Irkutsk) // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume Collected Works Volume 5/2 — rel.*, Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 220–221.
- 8 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. 12 vol. / Edit. M.K. Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1978, 521 p.
- 9 Yadrintsev N.M. *Memories of Shokan Ualikhanov // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*, 1 vol. / 2 — rel., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 81–84.
- 10 Yadrintsev N.M. *Teaching and educational work among the backward peoples of eastern Russia // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*. 5 vol. / 2 edit., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 283–284.
- 11 Osten-Sacken F.R. *Memories of Shokan Ualihanov // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*. 5 vol. / 2 edit., Almaty: «Tolagay groups», 2010, p. 269, 270.
- 12 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. 8-vol. / Edit. M.K. Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1976, p. 196.
- 13 Mushketov I.V. *Shokan Ualikhanov and his geological collection // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*. 1 vol. / 2 edit., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 74–75.
- 14 *Kazakh Soviet Encyclopedia*. 10-vol. / Editor M.K. Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1977, p. 123.
- 15 Semenov-Tian Shan P.P. *Meetings in Western Siberia near Zhetisu (Semirechie) // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works*. 5 vol. / 2 edit., Almaty: Tolagay groups, 2010, p. 231–237.

- 16 *Kazakh Soviet Encyclopedia. 4 vol. / Edit. M.K.Karatayev, Alma-Ata: Home Edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1974, p. 29.*
- 17 *Letter from F.M. Dostoevsky (December 14, 1856, Semey) // Ualikhanov Sh.Sh. Multi-volume collected works. 5 vol. / 2 edit., Almaty Tolagay groups, 2010, p. 172–175.*
- 18 Margulan D. *Stellar family legendary figure: Shokan Ualikhanov (1835–1865)*, 2011, 12 (24), p. 40–41.
- 19 Margulan A. *Shokan and Manas*, Alma-Ata: Zhazushy, 1971, 164 p.
- 20 Markov S.N. *Reaching to the heights: Historical and biographical novel*, Alma-Ata: Zhazushy, 1981, p. 5.
- 21 Umarova G.S, Sharabasov S.G. *History of Kazakh literature: Textbook*, Astana: Folio, 2007, p. 130.
- 22 Beisenbayev Zh. *Fate of shock. Documentary and biographical novel*, Almaty: Zhaly, 1987, p. 288.

ӨЖ 82.0

С.Ысқақұлы

*Іле педагогикалық университеті, Қытай Халық Республикасы
(E-mail: 554323028@qq.com)*

Таңжарық ақынның шығармашылық ғұмырнамасы

Мақалада Таңжарық ақын өлеңдерін өзінің өмірінен, бастан кешірген тағдырымен бірлестікте қарау басты мақсат ретінде алынған. Ақын туындыларының тарихи негізі, туу себептері өз өміріне, көріп-білген оқиғаларына барып тірелетіні жүйелі түрдегі бір сабақтастықта қарастырылады. Қытайдағы қазақ әдебиетінде Таңжарық Жолдыұлының өршіл де өміршең тұлғасы көркем туындыларын әдеби-теориялық тұрғыда талдаулар жасау арқылы бағаланады. Күрескер ақынның тар жол, тайғақ кешулі қысқа ғұмырында қалдырған мұрасы зерттеу мәселелері нақты сөз болады.

Кілт сөздер: Таңжарық ақын өмірі, шығармалары, тарихи негізі, мұра, шешендік өнер, эпос, жыр, аңыз.

Жүрегі жұртым деп соғып, халқының азаттығы мен өркениетке жетуі үшін қаламын қару ете білген, өз елінің бостандығы мен бақыты үшін талантын аянбай арнаған, өмірін құрбан еткен айтулы ақындардың бірі — Таңжарық Жолдыұлының өмір сүрген дәуірі бізге әрі жақын, әрі алыс деуге болады. Жақын болатыны ол тарих қойнауына күні кеше ғана жылжыған ХХ ғасырда өмір сүрді. Алыс болатыны өзге жұртта, бөлек қоғамда жасады. Тағдыр оның маңдайына бұралаңы көп күрес пен азапқа толы өзгеше өмір сыйлады.

Таңжарық Жолдыұлы 1903 жылы наурыздың 15 жұлдызында Шыңжаң Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты Күнәс ауданындағы Қамысты деген ауылда дүниеге келді. Бала Таңжарық он жасында Мыңбай деген молладан дін оқуын оқып, араб әліппесі негізіндегі шағатай жазуында сауатын ашады. Ауыл молдасынан үш қыс оқығаннан кейін ауылдық медреседен бірнеше жыл үздік-создық оқыды. Ол оқыған оқуына қоса халық арасындағы ауыз әдебиеті мұраларымен танысып, халық ақындарын ұстаз тұтты. Сол өңірде өлең-той, шілдеhana, айтыс, бәйіт айту болса, Таңжарық одан қалмады. Сөйтіп, бала күнінен өлең құмарлыққа салынған ол кімнен шешендік өнер мен жақсы ән байқалса, соны жағалады. Кімде өлең кітап болса, жабысып сұрап алып, соны күндіз күлкі, түнде ұйқыдан қалып көшірді, жаттады. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Ләйлі-Мәжнүн», «Біржан-Сара», «Мың бір түн» сияқты халықтық және шығыстық эпос, жыр, аңыз, ертегі Таңжарыққа сол тұста таныс болды. Оның ақындық өнері сол қазақтың батырлық, ғашықтық эпостарын жаттаумен жарыса 11–12 жаста басталды. Ар жағынан жыр ағыны кернеп тұрған өжет бала алдына не кездесе де тайсалмай, қысылмай соны өлеңге қосты. Бұл тұстағы өлеңдері, әрине, бала Таңжарықтың жасына, жасаған ортасына байланысты еді, дені ауылдағы кейбір сорақылықтар мен өз құрбы-құрдастарына арналған тапқыр да тық етпе дүниелер еді.

Таңжарық 1919 жылы күзде Күре қалашығындағы монғол-қазақ мектебінің қытай тілі сыныбына оқуға түседі. Ол кез Іле өңірін милитаристер билеп тұрған заман, аймақ орталығы Қорғас ауданына қарайтын Күре қалашығы болатын. Іле Дубаны өзінің сойыл соғарлары мен бек-төрелерінің